

LOUIS MASSIGNON, İSLAM ARAŞTIRMALARI VE KATOLİK- MÜSLÜMAN İLİŞKİLERİ: MASSIGNON EFSANESİ ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Bekir Zakir ÇOBAN*

Öz

Louis Massignon (1883-1962) özellikle Hallac ve İslam tasavvufu konusunda çalışmış önemli bir oryantalisttir. Kendisi ve eserleri hakkında yazılanlar onun etrafında bir mit oluşturmuştur. Bu makalenin amacı, onun eserleri üzerine bir inceleme olmayıp, daha ziyade oluşan bu mit üzerine eleştirel bir bakış ortaya koymaktır. Bu bağlamda öncelikle kısaca onun yaşamından söz edilmiş ve hayatındaki önemli kırılma noktalarına değinilmiştir. İkinci olarak İslam üzerine yaptığı çalışmaların yansımaları ele alınmış ve oryantalizm bağlamındaki yeri üzerinde durulmuştur. Son olarak ise Massignon'un Katolik-Müslüman ilişkilerindeki rolü ve II. Vatikan Konsili metinlerinde Müslümanlardan söz eden Nostra Aetate ve Lumen Gentium gibi belgeler üzerindeki etkisi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Louis Massignon, Oryantalizm, Katolik Kilisesi, İslam.

Louis Massignon, Islamic Studies and Catholic-Muslim Relations: A Critical Approach to the Myth of Massignon

Abstract

Louis Massignon (1883-1962) is an important orientalist who has worked especially on Hallaj and Islamic mysticism. The writings about him and his works have created a myth around Massignon. The aim of this article is not to examine his works, but rather to present a critical perspective on this myth. In this context, his life is mentioned briefly. Then, the reflections of his works on Islam are

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı, bekir.coban@deu.edu.tr

addressed and his place in the context of orientalism is emphasized. Finally, the influence of Massignon on Catholic-Muslim relations and on the documents such as *Nostra Aetate* and *Lumen Gentium* which talk about Muslims in the Second Vatican Council texts are discussed.

Keywords: Louis Massignon, Orientalism, Catholic Church, Islam.

I- Louis Massignon'un Yaşamı

Louis Massignon, yazdıkları ve üzerine yazılanlar dolayısıyla adeta bir mit haline gelmiş bir kişiliktir. Hallac ve Tasavvuf başta olmak üzere İslamî bilimlerin birçok alanında eserler kaleme almış, oluşturduğu çevresi ile Batı'da ve İslam dünyasında önemli bir etki meydana getirmiş bir oryantalisttir. Massignon hakkında ülkemizde çok konuşulmuş ve kendisine çokça atıfta bulunulmuş ama maalesef üzerine neredeyse bir tane bile akademik araştırma yapılmamıştır.¹

Massignon'un, çoğu zaman onunla ilgili mitin bir parçası olan ilginç yaşamına özetle bakacak olursak; o, ressam ve heykeltıraş Fernard Massignon'un oğlu olarak 1883'te Paris'te doğmuştur. Lise yıllarında öğretmeni olan Henri Maspero onda Doğu'ya dair merak uyandıran ilk kişidir. Üniversite eğitimi kapsamında tarih ve arkeoloji okumuş, "Afrikalı Leo" olarak bilinen Hasan el-Vezzan üzerine yaptığı bir çalışma ile üniversiteden mezun olmuştur.² Daha sonra Ecole des Langues et Civilisations Orientales bünyesinde dersler almış ve Arapça öğrenmiştir.³ Ernest Renan yanında Hartwing Derenbourg, A. Le Chatelier ve Ignaz Goldziher öğrencisi olduğu veya

¹ Massignon hakkında görebildiğimiz yegâne akademik çalışma Massignon'un İbni Arabi ile ilgili eleştirileri ve Veled Çelebi'nin ona verdiği cevapları konu alan bir makaledir. Bu çalışmada belirtildiğine göre Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi hocalarından Mehmet Ali Aynî (ö. 1945) *Şeyhi Ekber'i Niçin Severim?* adında bir kitap yayımlar. İbni Arabi hakkındaki bu kitap Ahmet Reşid Bey tarafından Fransızca'ya çevrilerek Paris'de neşredilir. Kitabın Fransızca yayınlanmasından sonra Massignon eserin yazarı Mehmet Ali Aynî'ye bir mektup yazarak İbni Arabi ile ilgili eleştirilerini belirtir. Bu eleştiriler İbni Arabi'nin Karmatilik etkisinde olduğu; tevhid kavramını yanlış yorumladığı; İskenderiye felsefe ekolünün görüşlerini tasavvufa soktuğu meyanındadır. Aynî'nin kendisinden yardım istemesi üzerine Veled Çelebi'nin Massignon'un eleştirilerine yazdığı cevaplar mevcuttur. Bkz. Zülfikar Güngör, "Muhyiddin İbn Arabi Hakkında Louis Massignon'un Eleştirileri ve Veled Çelebi (İzbudak)'nin Cevapları", *Tasavvuf* 11 (2003): 377-406.

² Massignon'un Afrikalı Leo konusundaki çalışması hakkında bkz. Robert J. Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation* (Boston: Brill, 2007), 48.

³ Massignon'un Fransadaki ilk tedrisatı hakkında bkz. Seyyed Hossein Nasr, *Traditional Islam in the Modern World* (London: Kegan Paul International, 1987), 256-257.

şarkiyatçılığa yönelmesinde etkili olan önemli isimlerdir. Daha öncesinde de Kuzey Afrika'ya ziyaretleri bulunan Massignon 1906'da Kahire Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü⁴ bünyesinde görev almış, Mısır'da bulunduğu süre içerisinde El-Ezher'de İslam ilahiyatı konusunda dersler almıştır.⁵ Takip eden yıllarda Irak'ta arkeolojik araştırmalara katılmış bu esnada bölgenin önemli ailelerinden Alusiler ile tanışmış ve onlardan İslam tasavvufu ve Hallac ile ilgili kaynaklar konusunda yardım görmüştür. Kendisi bu konudan ayrıntılı bahsetmemişse de hayatının bu noktasıyla ilgili bir rivayet adeta Massignon'la ilgili mitin önemli bir parçası olmuştur. Rivayete göre o, 1908 yılında Bağdat yakınlarında Osmanlı makamlarınca ajanlıkla suçlanarak tutuklanmış, hapiste idam edilmeyi beklerken intihar teşebbüsünde bulunmuş, fakat bir "yabancı" (Massignon çevresince Tanrı olarak anlaşılmaktadır)'nın seslenişi ile kendine gelmiş ve "hidayete ermiştir". Rivayete göre onu hapisten kurtaran da yine Alusî ailesi olmuştur.⁶

1919'a kadar Suriye-Filistin bölgesinde faaliyet gösteren Massignon bu tarihten sonra Fransa'ya dönmüş ve College de France'ın İslam Kürsüsü'nde çalışmaya başlamıştır. Yayınlandığında en meşhur eseri haline gelecek olan Hallac üzerine yaptığı doktora tezini 1922'de Sorbone Üniversitesi'nde tamamlamıştır.⁷ Daha sonraki yıllarda Fransa Dışişleri Bakanlığı dahil olmak üzere resmî bir çok

⁴ Fransız Doğu Arkeolojisi Enstitüsü (IFAÖ) 1880'de kurulmasına karşın, Fransızların Mısır'daki benzer kurumlarının tarihi daha eskilere gitmektedir. Bunlardan en önemlisi –ve muhtemelen IFAÖ'ya da kaynaklık etmiş olanı- Napolyon'un Mısır işgali sırasında kurduğu *Institut d'Égypte*'dir. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgale giderken yanında biyologlar, tarihçiler, arkeoloğlardan müteşekkil bir grup bilim adamını da götürmüş ve orada adı geçen enstitüyü kurmuştur. Napolyon'un ayrıca bu işgal girişiminden önce Ortadoğu ve İslam dünyası ile ilgili fikri bir hazırlık yaptığı, giderken yanına Kuran-ı Kerim, hadis ve tarih kitapları aldığı bilinmektedir. Mısır işgali ve ilgili enstitü oryantalizm-sömürgecilik ilişkisinin tipik göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 431; Yaşar Demir, "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3/5 (2013): 130-146.

⁵ Faruk Bilici, "Massignon, Louis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28: 100.

⁶ Bkz. Mary Louise Gude, "J.K. Huysmans, Louis Massignon, and the Language of Mysticism", *Religion & Literature* 30/2 (Summer, 1998): 82-83.

⁷ Bkz. Louis Massignon, *La Passion de Hallaj: Martyr Mystique de L'Islam* (Paris: Gallimard, 1975). Bu eser Massignon'un öğrencisi Herbert Mason tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Bkz. Louis Massignon, *The Passion of al-Hallaj*, trans. by H. Mason, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983).

kuruluşta ve bilimsel organizasyonda görev üstlenmiştir. Amerika ve Kanada'da birçok üniversitede dersler vermiştir. İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserler üzerine çalışmalar yapmış, 1940'lı yıllarda Ankara ve İstanbul'da konferanslar vermiştir. 1940'ta İstanbul'daki bir konferansı vesilesiyle -sonradan XXIII. John ismiyle papa seçilecek olan- dönemin İstanbul'daki Papalık Temsilcisi Angelo Giuseppe Roncalli ile tanışmıştır. Roncalli, günlüklerinde onun İslam dünyası konusundaki derin bilgisinden etkilendiğini yazmıştır.⁸

Gandhi, Muhammed İkbâl, Adnan Adıvar, Nurettin Topçu, Ali Şeriatî, Jacques Maritain, Etienne Gilson, Taha Hüseyin, Reşid Rıza, Henri Corbin, Theodore Monod, Maxime Rodinson, Seyyid Hüseyin Nasr onun bir şekilde görüştüğü veya arkadaşlık ettiği ünlü isimler arasında sayılabilir. George M. Makdisi ve Herbert Mason ise doğrudan Massignon'un öğrencisi olmuştur. Massignon, ardında başta Hallac ile ilgili çalışması olmak üzere, İslam Tasavvufu, Arapça ve İslamî bilimlerin birçok alanında eserler bırakarak 1962'de Paris'te ölmüştür.⁹

12 | db

Massignon'un ilk dönemdeki yazılarının oldukça siyasî odaklı olduğu görülür. Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar üzerine kaleme aldığı makalesi teknik ve bilimsel bir metin olmaktan çok dinî coğrafyayı anlatan ve istatistikler veren bir çalışmadır.¹⁰ Yine Müslümanların isteklerini konu alan ve aslında arasına dinî terimler serpiştirilmiş siyasî bir metin olan başka bir makalesinde Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan, I. Dünya savaşında "ümme" anlayışının etkisinden, II. Abdülhamid'in siyasetinden, uluslararası ticaretten, panislamizmden ve birçok siyasal ve ekonomik konudan bahset-

⁸ Angelo Giuseppe Roncalli, Giovanni XXIII, *La mia vita in Oriente, Agende del delegato apostolico 2: 1940-1944*, Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano, Istituto per le Scienze Religiose di Bologna, (Bologna, 2008), 30-31.

⁹ Massignon'un geniş bir biyografisi için bkz. Mary Louise Gude, *Louis Massignon: The Crucible of Compassion* (University of Notre Dame Press, 1997). Massignon'un yaşamı ve kişiliği hakkında ayrıca bkz. Henri Laoust, "Louis Massignon 1883-1962", *The Muslim World* 54/4 (October 1964): 300-306. Jacques Waardenburg, "Louis Massignon (1883-1962) as a Student of Islam", *Die Welt des Islams New Series* 45/3 Facets of Orientalism (2005): 312-342; Herbert Mason, "Louis Massignon", *The Muslim World* 54/4 (October 1964): 321-322. Massignon'un eserleri hakkında bkz. Bilici, "Massignon", 103.

¹⁰ Bkz. Louis Masignon, "Islam in the United Soviet Socialist Republics", *The Muslim World* 17/4 (October 1927): 359-369.

mektedir. Fakat Müslümanların asıl sorunu olan istila ve sömürüden tek bahis açmamaktadır.¹¹

Bu tür yazıları daha çok 1920'li yıllara, yani I. Dünya Savaşı sonrasına aittir. Bununla birlikte onun asıl siyasî ve askerî faaliyetleri savaş döneminde, Söz konusu devrede o, Suriye-Filistin bölgesinde, "ikinci büro" olarak bilinen *The Deuxième Bureau de l'État-major général* bünyesinde çalışmıştır ki, bu büro 1871-1940 yılları arasında Fransız askerî istihbaratının iki ana kolundan biridir.¹² Massignon'un resmî görevi Fransızların Filistin ve Suriye Yüksek Komiseri Georges Picot'un yardımcılığıdır. Picot, İngiliz temsilcisi Mark Skyes ile Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda İngiliz-Fransız işbirliğini ifade eden, 1916 tarihli gizli Sykes-Picot anlaşmasını Fransızları temsilen imzalayan kişidir ve bu anlaşmada Massignon da Fransız heyeti arasında yerini almıştır. 1917 Ekiminde müttefiklerin komutanı Allenby ile Kudüs'e girenlerden biri de Massignon'dur.¹³

O dönem Ortadoğu'da İngilizlerle Fransızlar arasında bir yandan işbirliği bir yandan da ciddi bir rekabet söz konusudur. Bu çerçevede Massignon'un yakın temasta bulunduğu bir diğer isim "Arabistanlı Lawrence" olarak bilinen Thomas Edward Lawrence'tır. Massignon ve Lawrence Fransız ve İngilizlerin ortaklaşa kurdukları Arap Lejyonu'nda beraber çalışmışlardır.¹⁴ Edward Said I. Dünya Savaşı döneminde birçok "ajan-oryantalist" in bu bölgede "uzman-serüvenci-atılgan" rolünü üstlendiğini anlatırken Hemilton Gibb, Lawrence ve Massignon üçlüsünden söz eder. Said'e göre Lawrence-Massignon arasında siyasî sahada bir İngiliz-Fransız rekabeti söz konusu iken siyasetin arkasındaki oryantalizm kısmında Gibb-Massignon şeklinde bir İngiliz-Fransız ayrışması söz konudur. Gibb

¹¹ Bkz. Louis Massignon, "What Moslems Expect: An Introductory Study of Moslem Demands", *The Muslim World* 12/ 1 (January 1922): 7-24.

¹² Söz konusu yıllarda "Birinci Büro" müttefik ülkelerin askerî durumlarıyla ilgilenirken "İkinci Büro" da düşman kuvvetlerin askerî faaliyetleri konusunda çalışan birimdir.

¹³ Bkz. Waardenburg, "Louis Massignon", 317; Patrick Laude, *Pathways to an Inner Islam: Massignon, Corbin, Guénon, and Schuon*, (New York: State University of New York Press, 2010), s. 12; Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, trc. Mehmet Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 1996), 169-171.

¹⁴ Lawrence ve bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. Anthony Nutting, *Lawrence of Arabia, The Man and The Motive*, (New York: Signet Book, 1961); David Murphy, *Lawrence of Arabia*, (Osprey Publishing, basım yeri ve tarihi yok).

ve Lawrence gibi isimler sünnî kesim ve gelenek üzerine odaklanmış, Massignon ise Şîî ve mistik geleneğe yönelmiştir.¹⁵

Albert Hourani, Lawrence-Massignon ikilisinin rekabetinden söz etmekle birlikte¹⁶ bu iki isim arasındaki ilginç benzerliklere dikkat çekmiştir. Ona göre her ikisi de Doğu'da yalnızlık çekmiş ve bunalımlar geçirmiş ve hayatlarında kırılma anları yaşamışlardır. Lawrence'ın *Bilgelğin Yedi Sütunu* ve Massignon'un Hallac üzerine yazdığı eser Hourani'ye göre benzer saiklerle kaleme alınmıştır. Bununla beraber Lawrence evangelist gelenekten gelen biri olarak öte dünya ve metafiziğe eğilimli olmayıp daha seküler; Massignon ise Katolik geleneğe uygun olarak daha mistik bir yöne gitmiştir. Lawrence, Thomas Hardy'yi ideal bir kişilik olarak görmüş iken Massignon Hallacı odak noktasına almıştır.¹⁷

Hourani'nin dikkat çektiği bir diğer husus ise her ikisinin yaşamlarında dönüm noktası olarak anlattıkları olaylarla ilgilidir. Yazarın belirttiğine göre Lawrence ve Massignon'un Ortadoğu'daki yaşamlarını oldukça abarttıkları birçok yazar tarafından dile getirilmiştir. Lawrence, Deraa'da Türkler tarafından yakalanıp hırpalandığı ve ölümden döndüğüne dair bir hikaye anlatmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Massignon ile ilgili de Bağdat'ta yakalanıp ölümden döndüğüne dair meşhur bir hikaye söz konusudur. Bernard Shaw gibi yazarlar Lawrence'ın tam bir sahtekar olduğunu ve tüm bu hikayeleri uydurduğunu söylerler. Benzer şekilde, Massignon'un Bağdat'ta hapsedildiği ve idamdan zor kurtulduğu hikayesi de pek inandırıcı görünmemektedir. Zira askerî bir görevle orada bulunan bir kişinin neredeyse attığı her adım kayıt altındadır ve doktor raporları ve bazı yazışmalarda tutuklanması veya hapsedilmesi gibi bir olaydan hiç söz edilmemekte, sadece güneş çarpması ya da sıtma geçirdiği anlaşılmaktadır. Hourani -iyimser bir yorumla-Massignon'un anlattığı hikayenin geçirdiği rahatsızlıktan kaynakla-

¹⁵ Bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, trc. Nezih Uzel, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998), 332-333.

¹⁶ Örneğin Allenby, Faysal sorumluluğundaki Doğu Arap Ordusu'nda Massignon'a görev vermek ister fakat Lawrence, Faysal'ın üzerindeki etkisini azaltacağı gerekçesiyle buna şiddetle itiraz eder ve görev başkasına verilir. Bkz. Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 170-171.

¹⁷ Bkz. Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 169-185. Lawrence iki otobiyografik eser kaleme almıştır. Bunlardan en meşhuru ve Arap isyanındaki görevi ile ilgili olanı *Bilgelğin Yedi Sütunu*'dur. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. T. E. Lawrence, *Bilgelğin Yedi Sütunu*, trc. Bilal Çölgeçen (Ankara: Çiviyazıları Yayınevi, 2014).

nabileceğini ve yaşamadığı bir şeyi yaşamış gibi hatırlamış olabileceğini söyler.¹⁸ Massignon'u en iyi tanıyanlardan biri olan Waardenburg onun 1907 ve 1908'de Irak'taki "arkeolojik çalışmalarından" ve Alusî ailesi ile ilişkilerinden bahsetmekte fakat tutuklanması gibi bir durumdan hiç söz etmemektedir.¹⁹ Bağdat olayı bir örnektir, daha geniş açıdan bakıldığında -Gibb'in ifade ettiği ve Edward Said'in de atıfta bulunduğu üzere- Massignon'un tüm çalışmalarında tarihsel verilerle onun hayal gücü arasında bir ayırım yapmak her zaman çok kolay değildir.²⁰

Tüm bunlara rağmen Massignon, etkilediği isimlerle günümüze kadar gelen bir "Massignon çevresi" meydana getirmiştir. Daniel Norman, Massignon için "güçlü ve sadık bir partizan grubu oluşturmuştur" der.²¹ Hamilton Gibb de onun sadece bir oryantalist olarak görülemeyeceğini, bir "bağlılık ağına" (web of loyalties) sahip bir kişi olduğunu belirtir.²² Gerçekten de Massignon çevresi, biraz daha organik bağları olsa cemaat haline gelebilecek bir özellik göstermektedir denebilir. Louis Gardet ve Georges Anawati, Massignon takipçiliğinin en tipik iki örneği sayılabilir.²³ Waardenburg daha sistematik bir tasnif ile Massignon'un üç tip takipçisi olduğunu söyler: i) Louis Gardet gibi Katolik oryantalistler ii) Yohakim Mübarek gibi Arap Hıristiyanlar iii) Ali Şeriati ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi Müslüman entelektüeller.²⁴

Diğerlerini bir kenara bırakıp Müslüman entelektüeller üzerindeki etkisine örnek verecek olursak; ikisi de İranlı olan Nasr ve Şeriati'nin Massignon aşkı gerçekten de hayret vericidir. Gelenekçi ekolün önemli isimlerinden biri olarak bilinen Nasr *Traditional Islam in the Modern World* isimli eserinin bir bölümünü Massignon'un hatırasına adanmıştır. Öğrencilik yıllarında tanıdığı Massignon'dan "ilk öğretmenim ve babam" diye bahseden Nasr, ölümüne kadar

¹⁸ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 174-175.

¹⁹ Bkz. Waardenburg, "Louis Massignon", 314.

²⁰ H. A. R. Gibb, "Louis Massignon (1882-1962)", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (April 1963): 120; Said, *Oryantalizm*, 357.

²¹ Norman Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image* (Oxford: Oneworld Publications, 1993), 331.

²² Gibb, "Massignon", 119.

²³ Bu ikilinin örnek bir çalışması olarak bkz. Louis Gardet – Anawati, Georges, *İslam Teolojisine Giriş, Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015).

²⁴ Waardenburg, "Louis Massignon", 329-334

kendisiyle irtibatının sürdüğünü yazar.²⁵ Büyük bir Massignon hayranı olarak konuşan Nasr, Massignon'u "Batı'nın çıkardığı en büyük İslam araştırmacısı" olarak nitelendirir.²⁶ Gibb ve Corbin gibi oryantalistlerin Massignon'a yönelik eleştirilerine karşı onu savunmaya çalışır. Bu bağlamda Massignon'u İslam'ı sufizme indirgemek, çilenin ve acının rolünü abartmakla eleştirenleri "sufi tecrübesinin hakikatine inanmamak"la itham eder.²⁷ Nasr, Massignon'un Hıristiyan temalarla İslam geleneği arasında kurduğu benzerliklerden de rahatsız değildir. Tam tersi, Massignon'la paralel olarak Hallac için "İsa benzeri sufi" tabirini kullanır ve Fatıma-Meryem benzerliğini kabul eder.²⁸ Fakat Nasr, Massignon'un Ortadoğu'daki siyasî ve askerî faaliyetlerinden hiç söz etmez. Hatta onu sadece insanî ve ilmî gayeler taşıyan bir insan olarak takdim eder.²⁹

Ali Şeriatî'nin Massignon'a karşı hissiyatı ise "yarı-tapınma" olarak anlatılır. Şeriatî Sorbon'da sosyoloji doktorası yaparken tanıştığı Massignon ile karşılaşmasını Şems'in Mevlana ile buluşmasına benzetmekte ve Massignon'u "kendisini çarpan bir yıldırım" olarak ifade etmektedir. Hatta Şeriatî, Massignon'un yaşadığını iddia ettiği vizyonun benzerini gördüğünü iddia etmiş; onun etkisiyle kurgusal aşk hikayeleri yazmıştır.³⁰

16| db

II- Massignon ve İslam Araştırmaları

Waardenburg "Massignon'un İslam üzerine yaptığı çalışmalar bazılarını ilham vermiş bazılarını irrite etmiştir" der.³¹ Bununla birlikte Massignon'un gerek Hıristiyan dünyada gerek oryantalist

²⁵ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 253-255.

²⁶ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 254.

²⁷ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 267-268.

²⁸ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 354-355, 262.

²⁹ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 264-265.

³⁰ Mehmet Durmuş, "Ali Şeriatî: 'Müslüman Ütopyacı' Ya da 20. Asrın 'Allah'a Tapan Sosyalist Ebu Zer'i", *İslamî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2007): 129-130. Ali Şeriatî üzerindeki Massignon etkisi konusunda ayrıca bkz. Hamid Dabashi, *Post-Orientalism: Knowledge and Power in time of Terror* (New Jersey: Transaction Publishers, 2009), 203. EbbuZer'de sosyalizmi görmek Massignon'un da tipik bir özelliğidir. Bkz. Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, trc. Ergun Kocabıyık (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 43. Bryan Turner, Louis Massignon'u Ortadoğu araştırmalarında 20. yüzyılda önemli bir ekol olan "Fransız solu" dahilinde görür. Bir kısmı öğrencisi veya arkadaşı olan bu çevre Maxim Rodinson, Jacques Berque, Henry Corbin ve Olivier Roy gibi isimlerden oluşmaktadır. Temel özellikleri eleştirel Marxist bakış açısı yanında empatik bir yaklaşımı da benimsemeleridir. Bkz. Bryan S. Turner, "Leibniz, Islam and Cosmopolitan Virtue", *Theory, Culture & Society* 22/6 (2005): 146.

³¹ Waardenburg, "Louis Massignon", 312.

çevrelerde gerekse İslam dünyasında eleştiriden çok övgü ve takdirle bahsedilen bir isim olduğu bir gerçektir. Onun çalışmalarına dair tasvirler bazen hayret verici ifadelerle kendini göstermektedir. Örneğin Patrick Laude, yakın dönemde yayınlanmış eserinde Massignon'u "sufizmin İslamî ve Kur'anî temellerini ortaya çıkaran kişi" olarak tanımlamaktadır.³²

Evet, İslam bilimlerinin birçok alanına dair eserler kaleme almakla birlikte Massignon'un odaklandığı asıl nokta sufizm ve Hallac'tır. Bu bakımdan Hallac ile ilgili çalışması, sufizmin teknik diline dair kitabı ve iki yüzün üzerinde makalesinin toplandığı eser olan *Opera Minora* onun üç temel eseri sayılabilir.³³ Massignon'dan önce de oryantalistlerin İslam tasavvufu ile ilgili yaptıkları çalışmalar vardır. Peki, Massignon'un bu çalışmalara kattığı yenilik nedir? Birçok yazar bu yeniliği sufizmin dili üzerine yazdıklarında görmüştür.³⁴ Onlara göre Massignon özellikle sufizmin teknik dili üzerinde durarak her bir mistiğin kullandığı teknik terimleri tespit etmiş ve bunların da aslında Kur'an'dan kaynaklandığını göstermiştir.³⁵ Bununla birlikte "peki Massignon bunu kime göstermiştir?" sorusu anlamlı olmakla beraber bu çevrelerce böyle bir soru sorulmamış ve cevaplanmamıştır.

Massignon'un sufizme olan ilgisi, acı çekme fikri ve bunun Hıristiyanlıkla bağlantısı ile yakından ilgilidir. O, İslam'ı bir hüzün dini, Arapçayı da bir gözyaşı dili olarak görür. İslam'ın İbrahim'le bağlantısını İsmail üzerinden ve dolayısıyla "Hacer'in hüznü" ile kurmaktadır.³⁶ Massignon'un Hacer vurgusu aslında İslam'ı gelişmemiş ve değişmez olarak gören, aşağılayıcı bir oryantalizm türü olarak bilinen *Hagarism*'den çok da farklı değildir.³⁷ Bazılarınca

³² Laude, *Pathways to an Inner Islam*, 34.

³³ Bkz. Jacques Waardenburg, "L. Massignon's Study of Religion and Islam: An Essay á Propos of His *Opera Minora*", *Oriens* 21/22 (1968/1969): 136-158.

³⁴ Massignon'un bu konudaki eseri için bkz. Louis Massignon, *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*, trans. by Benjamin Clark (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1997).

³⁵ Waardenburg, "Louis Massignon", 319. Konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Andrea Celli, "Il tema delle 'lingue consacrate' nella scrittura di Louis Massignon", *Rivista di storia e letteratura religiosa* (2005), 433-479.

³⁶ Said, *Oryantalizm*, 361.

³⁷ *Hagarism*, oryantalizm tartışmalarında Hacer'e nispetle (Hacer köle ve Müslümanlar da "kölenin çocukları"dır çünkü bu yaklaşımda), "kötü oryantalizm" olarak bilinen tarzıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Leonard Binder, *Liberal İslam*, trc. Y. Kaplan (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1996), 165-171.

“insaflı” ya da “iyi niyetli” şarkiyatçılara örnek olarak gösterilmek-teyse de Massignon İslam’a ve Doğu’ya bakışı tipik Batılı kendini beğenmişliğinden kurtulamamıştır. O, İslam’a ve Doğululara adeta acıyarak bakmaktadır.³⁸

Öte yandan Massignon İslam’ın özünü sufizmde, sufizmin özü-nü çilede; İslam ve Hıristiyanlık arasındaki “benzerlik”i de bu acı ve çile temasında görmüştür.³⁹ Massignon’un gözünde Hallac İsa’ya, Hz. Peygamber’in kızı Fatıma da Hz. Meryem’e benzemektedir.⁴⁰ “Yedi Uyurlar” da Massignon tarafından İslam ve Hıristiyanlık ara-sında ortak bir inanç olarak ön plana çıkarılmıştır.⁴¹ Gibb, İslam geleneğinde Meryem kültürüne benzer bir Fatıma kültü görmenin Protestan şarkiyatçılara nispetle Katolıklara daha yakın gelmiş ola-bileceğinden söz eder.⁴² Fakat Hallac oryantalistlerin arasında daha önce hiç bilinmeyen bir isim değildir ve üzerinde çokça tartışma mevcuttur. Bazısı onu gizli bir Hıristiyan, bazısı panteist bir filozof bazıları ise “korkunç bir entrikacı” olarak tanımlamıştır.⁴³ Dolayısı-yıla Hallac-Hıristiyanlık bağlantısı fikrinin Massignon öncesinde de var olduğu söylenebilir. Massignon’un farkı Hallac’ı ideal tip haline getirerek merkezî bir figür yapması ve adeta doğrudan İsa ile ben-zeştirmesidir denebilir. Tam da bu yüzden Massignon’un yaptığı, bazılarınca “İslam’a en uygun yerinden sızmak” bazen de “İslam’ı Hıristiyanlaştırmak” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁴

Peki, sufizm ve Hallac ile bu kadar derinden ilgilenen Massig-non’un İslam dininin kutsal kitabı Kuran’ı Kerim ve onun peygam-

³⁸ Bilici, “Massignon”, 101.

³⁹ Bkz. Christian S. Krokus, *The Theology of Louis Massignon: Islam, Christ, and the Church*, (Washington DC: The Catholic University of America Press, 2017), 167 vd.

⁴⁰ Bkz. Roger Amaldez, “Hallâj et Jésus dans la pensée de Louis Massignon”, *Horizons maghrébins. Louis Massignon. Hommes de dialogue des cullum* 14-15 (1989): 171-178; Simone Landrien, *Some Aspects of the Meaning of Abraham in the Life, Works and Thought of Louis Massignon*, (Montreal: McGill University, 1968), 36-45; G. Levi Della Vid-a, “Louis Massignon (1883-1962)”, *Oriente Moderno*, 42/10-11 (Ottobre-Novembre 1962): 907.

⁴¹ Bkz. Marshall G. S. Hodgson, “Louis Massignon”, *History of Religions* 3/1 (Summer, 1963): 168-169; Sidney H. Griffith, “Thomas Merton, Louis Massignon, and the Chal-lenge of Islam”, *The Merton Annual*, 3 (1990): 157-158.

⁴² Said, *Oryantalizm*, 357.

⁴³ Bkz. Henri, “Louis Massignon”, 302.

⁴⁴ Bkz. Laude, *Pathways to an Inner Islam*, 7; Anthony O’Mahony, “The Influence of The Life and Thought of Louis Massignon on The Catholic Church’s Relations With Islam”, *The Downside Review* 126/444 (2008): 172.

beri Hz. Muhammed hakkındaki görüşleri nasıldır? Edward Said *Oryantalizm*'de bunu şu çarpıcı ifadelerle dile getirir:

“Bu dinin kahramanı ise ne Hz. Muhammed ne de İbni Rüşd olmayıp bizzat İslâmın yeniden doğuşunu kendi vücudu ile kanıtlamaya uğraşırken bağınaz müslümanlar tarafından idam edilen İslâm evliyası el-Hallac'tır. Becker ve Massignon araştırmaları sırasında Doğu'nun gerçek yüzünü bir kenara bırakmışlar hatta onu Batı kafasına uydurabilmek için “negatif” davranışlarda bulunmuşlardır. Hz. Muhammed itilmiş onun yerine Hallaç sahneye çıkarılmıştır. Zira Hallaç Hz. İsa'ya daha çok benzemektedir... Massignon'a göre Hz. Muhammed kendisini Tanrı'dan ayıran engelleri aşmak için önüne çıkan fırsatı geri itmişti. Hallac ise İslâma karşı çıkarak Tanrı ile mistik bir beraberliğin yolunu bulmuştu.”⁴⁵

Gerçekten de Massignon'un nazarındaki İslam açısından Kur'an ve Peygamber merkezî bir yer işgal etmez. Hatta tam tersi, ona göre Kur'an'da bazı açılardan önemli “eksiklikler” olduğu gibi, Hz. Muhammed de bazı konularda “başarısız” olmuştur. Massignon'un temel temalarından biri Hallac'da da gördüğü birlik, yani Tanrı-insan birliğidir. Lakin ona göre Kur'an'dan böyle bir şey çıkmaz. “Kuran Tanrı ile insanın birliğine dair herhangi bir iz içermez, onları tamamen ayırır” der.⁴⁶ Arıca Kur'an'ın teslisi reddetmesini de eleştirir.⁴⁷ Hz. Muhammed ile ilgili kullandığı terim ise “negatif peygamber” (*prophète négatif*)'dir. Luther'in Türkleri “Tanrının kırbacı” olarak nitelemesine benzer bir şekilde Massignon Hz. Muhammed'in Hıristiyanlara yanlışlarını göstermek için gelmiş biri olduğunu iddia eder.⁴⁸ Massignon'a göre Peygamberin “başarısız” olduğu ve “yanıldığı” en önemli nokta ise “Büyük Hicret”i gerçekleştirememiş olmasıdır.⁴⁹

⁴⁵ Said, *Oryantalizm*, 151, 362.

⁴⁶ Louis Massignon, *Les trois prières d'Abraham* (Paris: Le Cerf, Paris, 1997), 89.

⁴⁷ Said, *Oryantalizm*, 286; Bkz. Laude, *Pathways to an Inner Islam*, 80.

⁴⁸ Krokus, *Theology of Massignon*, 227; Richard J. Sudworth, *The Church of England and Islam: Contemporary Anglican Christian-Muslim Relations and the Politico-theological Question 1988-2012*, (Doktora Tezi, Heythrop College, University of London, 2013), s. 43. Massignon'un sufizmde de benzer bir işlev gördüğü söylenebilir. Ona göre İslam ve tasavvuf Hıristiyan inancı için bir meydan okumadır ve Hıristiyanlar bundan ders almalıdır. Bkz. Griffith, “Challenge of Islam”, 172.

⁴⁹ Bkz. Massignon, *Les trois prières d'Abraham*, 70-71.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Massignon'la ilgili hayranlık onun hakkındaki eleştirileri gölgede bırakmıştır. Fakat başta kendi çevresinden oryantalistler olmak üzere Massignon'un çalışma tarzına ciddi tenkitler yöneltilmiştir. Bu eleştirileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- i) *İslamophilia* (İslam'a fazla empatik bir tarzda yaklaştığı)
- ii) Sünnî İslam'ı ihmal ettiği
- iii) İslam'da sufizmin ve çilenin rolünü abarttığı
- iv) Sonraki dönem İslam tasavvufunu bir kenara bıraktığı
- v) Hallac ve Selman-ı Farisi gibi marjinal figürleri ön plana çıkardığı
- vi) Yazma eserler üzerinden aşırı yorumlara gittiği ve çevirilerde özensiz davrandığı.

20 | db

Batılı birçok yazar Massignon'un İslam'a sempatik yaklaşımını oldukça naif bulur.⁵⁰ Bazı oryantalistler ise onu *İslamophilia* (İslamiyet hayranlığı) ile suçlamıştır.⁵¹ Oryantalist dünyadan gelen bu genel ve duygusal tondaki tenkitler dışında daha teknik eleştirilerin çoğunluğu Hamilton Gibb ve Henri Corbin'den gelmiştir. Gibb, Massignon'u sünnî ana akım İslam'ı bir kenara koyarak Hallac (Gibb Hallac'ı sufi değil daha çok bir teozofist olarak görür) ve Selman gibi marjinal isimleri öne çıkarmakla eleştirir. Gibb'e göre Massignon İslam'da sufizmin rolünü hayli abarttığı gibi Mevlana Celaleddin Rumi ve İbni Arabi başta olmak üzere sonraki sufiler ve ilgili literatürü tamamen ihmal etmiştir. Gibb ayrıca Massignon'u İslamî kültürün kendine has dinî ve ritüel özelliklerini aşırı yorumlarla muğlaklaştırmakla itham eder.⁵² Corbin'in en ciddi eleştirisi ise Massignon'un özellikle yazma eserlerle ilgili çalışma tarzına yöneliktir. Onun metodunu "helikopter yöntemi" olarak niteleyen Corbin'e göre Massignon, eserlerin tamamını ciddi bir biçimde incelemeyen sadece bazı kısımlarını okuyup bunlar hakkında eksik ve yanlış yorumlara gitmiştir.⁵³ Maxim Rodinson ise Massignon'u ter-

⁵⁰ Krokus, *Theology of Massignon*, 226.

⁵¹ Waardenburg, "Louis Massignon", 328.

⁵² Bkz. Gibb, "Louis Maassignon", 119-120.

⁵³ Bkz. Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 269-270; Bilici, "Massignon", 103.

cümelerinde özensiz olmak ve literal değil yorumsal tercümelemler yapmakla eleştirir.⁵⁴

İslam dünyasından Massignon'a yönelik eleştiriler ise maalesef nadirattandır. Görebildiğimiz kadarıyla bu konuda en ciddi ve sert eleştiriler İranlı filolog Muhammed Kazvini (1877-1949)'den gelmiştir. Nasreddin Şah (1831-1896)'ın 1873'teki Fransa ziyaretinden sonra İran'la Fransa arasında sıkı münasebetler oluşmuş ve birçok İranlı tahsil için Fransa'ya gitmiştir. Hatta o dönemlerde artan ilişkiler nedeniyle İran'a "Asyanın Fransası" denmektedir. Kazvini de bu dönemde Fransa'ya giden İranlı entelektüellerden biridir. Fakat Paris'le sınırlı kalmamış, Berlin ve Londra'da da bulunmuş, Bergson dahil birçok ünlü isimle iletişimi, tartışmaları olmuştur.⁵⁵

Muhammed Kazvini Massignon'un yaptığını "oryantalist şarlatanlık" olarak nitelendirir ve özellikle de onun misafirperverlik üzerine yazdıklarını eleştirir. Kazvini'nin tenkitleri tam da Massignon'un kalbine, onun Hallac üzerine yazdığı eserine yöneliktir. Massignon'un bu eserde tarihsel ve filolojik anlamda devasa hatalar yaptığını, tüm bunların ise onun ünlü olmak arzusunun kaynaklandığını söyler. Massignon'un, "ne ulemanın ne de oryantalistlerin daha önce fark etmediği parıltıları keşfeden.. her bir dalgasıyla zavallı yaratıklara mücevherler bahşeden engin bir deniz" olarak görülmek arzusunda olduğunu söyleyerek onunla alay etmektedir. "Doğu'ya ait tüm bilimlerini ve dinlerini biliyor olmak nasıl bir iddiadır?" diye hayretle sorar Kazvini. Batı'daki İslam araştırmalarındaki acemilik ve genellemelerle kıyaslayarak, Massignon'u "körler ülkesinde tek gözü gören kraldır" diye niteler. Ayrıca Avrupa'da Latince ve Yunanca biliyorum demek cesaret isterken, konu Doğu olunca herkesin kolayca Arapça, Farsça veya Türkçe biliyorum diyebildiğine dikkat çeker.⁵⁶

Kazvini Massignon'un nasıl vahim hatalar yaptığını dair bazı örnekler verir. Bunlardan biri "şehadet" kelimesiyle ilgilidir. Massignon, İbnü'l-Esîr'de geçen "60 bin Hıristiyan mevcuttu (ya da "olaya şahit oldu") ibaresindeki "şehadet"i "şehit oldu" olarak çe-

⁵⁴ Waardenburg, "Louis Massignon", 336.

⁵⁵ Kazvini'nin hayatı ve kişiliği hakkında bkz. Wendy Desouza, "Hostility and Hospitality: Muhammad Qazvini's Critique of Louis Massignon", *British Journal of Middle Eastern Studies* 40/4, 379-380; Mustafa Öz, "Kazvini, Mirza Muhammed Han", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 159; Hamid, *Post-Orientalism*, 77-78.

⁵⁶ Desouza, "Hostility and Hospitality", 381-382.

virmiş, üstüne üstlük “fanatik bir Müslüman olan İbnü'l-Esîr bile öldürülen Hıristiyanları şehit sayıyor” diyerek, bunu Müslümanların Hıristiyanlara yönelik empatisinin örneği olarak zikretmiştir.⁵⁷ Kazvini'ye göre “Doğu'nun misafirperverliği” de Fransızlarca, işgal ettikleri ya da gözlerinin olduğu yerlerde rahat etmek için ön plana çıkarılan bir kavramdır.⁵⁸ Oryantalizm-sömürgecilik ilişkisine dikkat çeken bu tür yorumları nedeniyle bazıları Kazvini'yi Edward Said'in öncüsü saymaktadır.⁵⁹

Peki, oryantalizm bağlamında Massignon'un yeri neresidir? “Oryantalist” terimi Avrupa'da tarih içerisinde farklı anlamlarda kullanılmakla beraber oryantalizmin üç temel anlamı bulunmaktadır: i) Avrupa ve Asya arasındaki tarihsel ve kültürel ilişki ii) XIX. yüzyıldan itibaren Doğu kültürleri ve geleneklerinin incelenmesinde uzmanlaşmayı ifade eden Batı'daki bilimsel disiplin iii) Doğu hakkındaki ideolojik varsayımlar ve imgeler.⁶⁰ Edward Said ise oryantalizmi “Doğu'ya hakim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için Batı'nın bulduğu bir yoldur” diye tarif eder.⁶¹ Bununla birlikte Said, “Gibb ve Massignon Avrupa oryantalizminin evrensel niteliğini ulaştırabildikleri en ileri noktaya kadar götürmüşlerdir” der ve bu iki ismin kendilerine kadar olan “klasik oryantalizm”e son verip yeni bir dönem açtıklarını söyler.⁶² Bazen “iki savaş arası oryantalizmi” adı verilen bu devre II. Dünya savaşı sonrasında da etkili olmuş bir bakış açısı değişikliğini ifade etmektedir. Bu dönemde klasik oryantalizmin sert ve ayırıcı söylemine karşı Doğu milletleriyle -ya da “sömürgeleştirilmiş halklarla”- daha barışçıl bir iletişim tarzının denendiği söylenebilir. Bu değişiklikte Ortadoğu'daki siyasî gelişmeler yanında Avrupa'daki iç dinamiklerin ve “bir arada yaşama”, “evrensel hoşgörü” gibi kavramların öne çıkmasının etkili olduğu muhakkaktır. Diğer yandan bu yaklaşım yeni bir uzlaşma zemini vasıtasıyla İslam dünyasından gelebilecek potansiyel tehditleri zararsız hale getirmek fikri içermektedir.⁶³ Birçok yazarın da dikkat çektiği üzere Massignon'un oryantalizm bağlamında

⁵⁷ Desouza, “Hostility and Hospitality”, 384.

⁵⁸ Desouza, “Hostility and Hospitality”, 390-391.

⁵⁹ Dabashi, *Post-Orientalism*, 80.

⁶⁰ Bulut, “Oryantalizm”, 428.

⁶¹ Said, *Oryantalizm*, 16.

⁶² Said, *Oryantalizm*, 384-394. Edward Said üzerine yakın dönemde yayınlanmış bir çalışma için bkz. Müge Gürsoy Sökmen - Başak Ertür (Yay. Haz.), *Barbarları Bekleyen* (İstanbul: Metis, 2010).

⁶³ Bulut, “Oryantalizm”, 433.

bulduğu yer tam da burasıdır. Massignon öncelikle misyonuna son derece uygun bir çalışma alanı seçmiştir. Sufizm gibi bir konuya odaklanması ve Müslüman-Hıristiyan diyalogunu savunması onu birçok eleştiriden uzak tutmuştur”.⁶⁴ E. Said’in ifadesiyle;

“Bu ihtiraslı insan İslâm dünyasına sadece kuru bilim yolu ile girilemeyeceğini, tüm faaliyetlerin bu yola çevrilmesi gerektiğini biliyordu. İslâm’ın içinde Doğu Hıristiyanlığının küçük gruplarından biri olarak varlık gösteren ‘Bedeliyye’ tarikatını bu yüzden hararetle desteklemiştir... Massignon ‘Oryantalizmin analitik ve statik yorumu’ adını verdiği şeyden her zaman kaçınmıştı. İslâmî olduğu varsayılan metinler ve problemlerin cansız yığından hiç hoşlanmıyordu... Massignon 1951’de izlediği oryantalizm türünün ‘ne egzotizm deliliği ne de bir Avrupa modası olmadığını’ söylüyor fakat ‘Avrupamn araştırma metotları ile eski uygarlıkların yaşanmış gelenekleri arasında yeni bir ilişki’ olduğunu belirtiyordu.”⁶⁵

Bu dönem oryantalizminin öncekine göre daha ince bir siyasetle iş birliği içerisinde olduğu aşıkardır. Biri Anglo-Amerikan diğeri Fransa ekolünün iki temsilcisi olan Massignon ve Gibb 1960’lı yıllara kadar bu “iki savaş arası oryantalizm”in en önemli isimleri olarak değerlendirilmektedir. “Gibb ve Massignon kendi ulusal geleneklerinin tüm isteklerine cevap verdikleri gibi ülkelerinin kendilerinden beklediği politik gereksinimlere ve oryantalizmin ‘millî mekteb’ine de yeterince hizmette bulunmuşlardır... Her ikisi de dünya işlerine angaje olmuşlardı. Başarılarının en önemli noktalarından biri bilim geleneğini dolaylı yoldan modern politika dünyasının faydasına sunmuş olmalarıdır.”⁶⁶

Oryantalizm-siyaset ilişkisinin bu yeni ve daha ince tarzının bir özelliği de “aslında Doğululara yardım edilmek istendiği” söylemidir. Batılı “misafirler”in onları konuk eden Müslüman ev sahiplerini “insanileştirmek” gibi bir amacı vardır.⁶⁷ Günümüz dünya siyasetinde hala kullanılan bu “kurtarıcılık misyonu”nun kökleri öyle anlaşılıyor ki bu döneme kadar geri gitmektedir. Said’in Waardenburg’dan yaptığı alıntı bu fikri tam olarak özetlemektedir:

⁶⁴ Desouza, “Hostility and Hospitality”, 378.

⁶⁵ Said, *Oryantalizm*, 360-363.

⁶⁶ Said, *Oryantalizm*, 355-356.

⁶⁷ Desouza, “Hostility and Hospitality”, 378.

“Doğuluların yardımına koşmak için bu ilme başvuruyoruz. Onların dillerini yeniden kurmak, düşünce yapılarına yeniden şekil vermek için kendimizi görevli sayıyoruz. Zira Doğulular ya bizim de kullandığımız ortak değerler içinde yaşıyorlar yahud da bizim kaybettiğimiz ve bulmak zorunda kaldığımız değerlere sahip bulunuyor. Nihayet daha derin bir anlam içinde var olan herşey değerini koruyor ve bu sömürgeleşmiş insanlar sadece bizim işimize yaramakla kalmıyor, aynı zamanda kendi kendilerini de yarar hale geliyorlar.”⁶⁸

“Kurtarıcılık” fikri öyle bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır ki, örneğin “Fransız orduları Mısır’ı işgal etmemişler, aslında kurtarmışlardır”. “Bu noktada Batılılar Doğulu halkları aydınlatmak, onları despotların elinden kurtarmak şeklinde kendi kendilerine yükledikleri bir misyonla ortaya çıkar. Bu söylemin pratikteki anlamı Batılılar’ın yerli despotun yerini alma isteğidir.”⁶⁹ Batı aydınları İslam dünyasını evrenselliğin bir parçası olarak değil kurtarıcı misyonlarının hedefi olarak görmektedirler.⁷⁰

24 | db

Bununla birlikte, bu “nazik oryantalistler” Doğu ve İslam dünyasına yönelik her eleştirinin onların faydasına olduğu konusunda hemfikirdir.⁷¹ İslam dünyasına acıyarak bakmakta ve yardım etmek istemektedirler. Massignon’a göre de İslam’ın en büyük talihsizliği Doğu’da kalmanın verdiği yalnızlıktır. Doğu kendini anlayamamakta ve ifade edememektedir. Bu yüzden Batı’nın ona yardımcı olması gerekmektedir.⁷² Tabi ki bu yaklaşım insanî ve barışçıl olmaktan çok Batı’nın kendini beğenmişliği ve kibrinin göstergesidir. Zira ortada eşit görülenle bir diyalog ya da iletişimden ziyade hegemonik ve baskıcı bir söylem söz konusudur.⁷³

Massignon açısından bakıldığında meselenin bir de Fransa kısmı vardır. “Hiçbir bilgin, Massignon dahi çalıştığı alanda, ülkesinin veya bilimsel geleneğin kendi üzerindeki etkisinden kurtulamamıştır” der Edward Said.⁷⁴ O, Fransa’yı “Doğu’nun tartışılmaz öğretme-

⁶⁸ Said, *Oryantalizm*, 365.

⁶⁹ Bulut, “Oryantalizm”, 430-431.

⁷⁰ Cuayyıt, *Avrupa ve İslam*, 55.

⁷¹ Bulut, “Oryantalizm”, 433-434.

⁷² Bkz. Said, *Oryantalizm*, 363-365.

⁷³ Binder, *Liberal İslam*, 8-9.

⁷⁴ Said, *Oryantalizm*, 366.

ni” olarak görmüştür.⁷⁵ Sadece Massignon’da değil Fransa’da yaygın bir fikirdir bu. “1913’te Paris’te Fransız Derneği (Alliance Française) salonlarında verilen bir konferans sırasında Comte de Cressaty gibi azgın bir emperyalist Suriye’nin Fransa’nın doğusu olduğunu ilan etmiştir.”⁷⁶ Henri Laoust, Massignon’dan “Fransa’nın gururu” olarak bahseder.⁷⁷ Ortadoğu üzerindeki İngiliz-Fransız rekabetinde Massignon’un Fransa lehine hizmetlerine dikkat çeken Hişam Cuayyıt, İngilizlerin aksine, özellikle Fransiskanlar gibi tarikatlar aracılığıyla Fransa’nın bölgeye daha çok nüfuz edebildiğini söyler. Bu nüfuzda Massignon’un oluşturduğu havanın da etkisi olduğunu belirtir. Zira Fransız stratejisinde pratikteki çıkarlar için İslam dünyasıyla empati kurmak şeklinde bir anlayış vardır.⁷⁸ Nitekim Massignon, Müslümanların beklentileri üzerine yazdığı bir makalesinde onların siyasî hedefleri olmadığını, sadece dinlerinin gereği olarak görünürde bir halife istediklerini, bu isteğin de Batıların egemenliğine bir zarar vermeyeceğini yazar. “Müslümanlar şüphesiz ki yabancı ülkelerin sadık tebaası ve sadık vatandaşı olmak istemektedir...”⁷⁹

III- Katolik-Müslüman İlişkilerinde “Massignon Etkisi”

db | 25

Louis Massignon ile ilgili önemli iddialardan biri de onun Katolik-Müslüman ilişkilerinin adeta seyrini değiştirdiği ve bunu da özellikle Kilise’nin İslam konusundaki bakış açısının daha olumlu hale gelmesine katkı sağlamakla yaptığıdır. Konuya üç açıdan bakmak mümkündür: i) Massignon’un “Katolik Müslüman” olarak nitelendirilmesi ii) Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine katkısı olduğu iddiası iii) Müslümanlardan olumlu bir biçimde söz eden II. Vatikan Konsili metinlerinde onun etkisi olduğu iddiası.

Katolik bir anne ve agnostik bir babanın çocuğu olan Massignon’un hayatının ilk dönemlerinde dinle ciddi bir ilişkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Babasının arkadaşı yazar ve sanat eleştirmeni Huysmans, Massignon’un Hıristiyanlığa ilgi duymasında ve mistik dille tanışmasında önemli bir kişi olarak görünmektedir. Daha sonra ise Sahra çölünde münzevi bir hayat süren mistik Charles de Foucauld ve şair Paul Claudel gibi isimlerin onun Katolikliğe “yeni-

⁷⁵ Bulut, “Oryantalizm”, 434.

⁷⁶ Said, *Oryantalizm*, 305.

⁷⁷ Laost, “Louis Massignon”, 306.

⁷⁸ Bkz. Cuayyıt, *Avrupa ve İslam*, 51-53.

⁷⁹ Massignon, “What Moslems Expect”, 16.

den” ihtidasında önemli etkileri söz konusudur.⁸⁰ Irak’ta 1908’de yaşadığı “olağanüstü tecrübe”den sonra Paul Claudel ile uzun süre mektuplaşmış diğer yandan ise Foucauld ile iletişimini sürdürmüştür. Foucauld’un çöle çekilip inziva hayatı yaşaması konusundaki ısrarlı telkinleri sonucu uzun süre bu konuda kararsızlık yaşamasına rağmen sonunda tercihini bilimsel çalışmalar yapmak yönünde kullanmıştır. Fakat bu, Hıristiyan mistisizminden ve rahiplik arzusundan vazgeçtiği anlamına gelmemiştir. Fransisken tarikatı ve özellikle Melkit Kilisesi ile ilişkileri hep devam etmiş -evli olmasına rağmen- Papa XII. Pius’un özel izniyle 1954’te Melkit rahibi olarak kutsanmıştır.⁸¹

Massignon’un Irak’ta yaşadığı iddia edilen “tecrübe” öyle bir mit haline gelmiştir ki Bryan S. Turner, Massignon’un 1908’de Irak’ta yaşadığı bu olay sonucunda Müslüman olduğunu yazar.⁸² Bu tabi ki doğru değildir. Fakat Massignon’un bir taraftan İslam tasavvufu bir taraftan Hıristiyan mistisizmi arasındaki ihtida hikayesi oldukça kafa karıştırıcıdır. Bu tuhaf hikaye Norman Daniel’in Massignon’u “Hallac vasıtasıyla Hıristiyanlığa ihtida etmiş biri” diye tanımlamasına yol açmıştır.⁸³ Massignon’un Müslüman olup olmadığı Papa XI. Pius’un da merakını celbetmiş olmalı ki, 1934’te Massignon ile görüşmesinde Papa kendisine ne zamandır Müslüman olduğunu sorar. Massignon’un cevabı “Müslüman değilim, sadece sempati duyuyorum” biçiminde olmuştur. Muhtemelen bu açıklaması nedeniyle Papa Pius Massignon’a “Katolik-Müslüman” diye hitap etmiştir.⁸⁴ Bu tabir sonraları Massignon için çokça kullanılan bir sıfat ya da lakap haline gelir. XI. Pius’un ardından papa seçilen XII. Pius da Massignon için “Katolik-Müslüman” ifadesini kullanmıştır. Massignon’un Katoliklerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri geliştirdiğini düşünenler bu lakabı olumlu görüp ön plana çıkarsa

⁸⁰ Bkz. Mary Louise Gude, “J.K. Huysmans, Louis Massignon, and the Language of Mysticism”; Laude, *Pathways to an Inner Islam*, 11.

⁸¹ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 178-180; Maurice Borrmans, “Louis Massignon et les chrétiens”, *Annali di scienze religiose* 6 (2013), 259-260.

⁸² Bryan S. Turner, “Edward W. Said: Overcoming Orientalism”, *Theory, Culture & Society* 21/1 (2004): 175.

⁸³ Norman, *Islam and the West*, 331.

⁸⁴ Bkz. Massignon, *Les trois prières d’Abraham*, 192.

da Katolik çevrelerde bu lakap bir eleştiri olarak da anlaşılmıştır, zira bir senkretizmi ifade etmektedir.⁸⁵

Katolikler veya Kilise ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler konusunda Massignon'un etkisi iddiasına gelince; bu söylemin Massignon ile ilgili efsanenin önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Martino Diez, Massignon'un Doğu'ya modası geçmiş rasyonalizm ve pozitivistlikle bakmadığına dikkat çeker.⁸⁶ David Burrell Massignon ile Jung arasında bir benzerlik görek, Freud'un empirik bilim anlayışına karşı Jung'un sosyal bilimlerin anlama yaklaşımını temsil ettiğini, benzer biçimde Massignon'un İslam'la ilgili mekanik yaklaşımlara karşı "içeriden anlama" odaklı bir bakış açısını temsil ettiğini söyler.⁸⁷ Anthony O'Mahony gibi yazarlar ise Massignon'u "Katolik dünyasının İslam'a bakışını değiştiren en önemli kişi" olarak görür.⁸⁸ Seyyid Hüseyin Nasr da benzer düşüncededir.⁸⁹ Maurice Borrmans, Massignon ve öğrencilerini "İslam-Hıristiyan diyalogunun peygamberleri" olarak niteler.⁹⁰ Neal Robinson Bizans polemiklerinden başlayarak Ortaçağ ve klasik oryantalist bakış açısında görülen İslam ile ilgili negatif düşüncenin Massignon etkisiyle değiştiği iddiasındadır.⁹¹ Hatta Waardenburg "Massignon etkisi"nin İslam konusunda sadece Vatikan'ın resmî anlayışını değiştirmekle kalmadığını, Fransa'nın dış politikasında önemli değişiklikler meydana getirdiğini savunur.⁹² Massignon'un İslam konusundaki "arabulucu" rolü öylesine vurgulanmıştır ki bu vurgu adeta onu bir model haline getirmiştir. Mesela İngiliz piskopos ve İslam araştırmacısı Kenneth Cragg'a "Anglo-Saxon dünyanın Massignonu" denmiştir.⁹³

⁸⁵ Bkz. Andrew Unsworth, "Louis Massignon, the Holy See and the Ecclesial Transition from 'Immortale Dei' to 'Nostra Aetate'", *ARAM* 20 (2008): 266.

⁸⁶ Martino Diez, "Louis Massignon interprete della cultura Arabo-Islamica", *Humanitas* 68/3 (2013): 343.

⁸⁷ Bkz. David E. Burrell, "Mind and Heart at the Service of Muslim-Christian Understanding: Louis Massignon as Trail Blazer", *The Muslim World* LXXXVIII/3-4, (July-October 1998): 270-271.

⁸⁸ O'Mahony, "The Influence of The Life and Thought of Louis Massignon", 169.

⁸⁹ Nasr, *Traditional Islam in the Modern World*, 258-263.

⁹⁰ Maurice Borrmans, *Prophètes du dialogue islamo-chrétien: Louis Massignon, Jean-Mohammed Abd-el-Jalil, Louis Gardet, Georges C.Anawati*, Éditions du Cerf, coll. « L'Histoire à vif », (Paris, 2009).

⁹¹ Robinson, Neal, "Massignon, Vatican II and Islam as an Abrahamic Religion", *I.C.M.R.* 2/2, (Dec. 1991): 182-205.

⁹² Waardenburg, "Louis Massignon", 312.

⁹³ Sudworth, *The Church of England and Islam*, 168.

Peki iddia edilen bu değişiklik hangi yolla olmuştur? Bahsedilen değişimin somut bir göstergesi var mıdır? İlk soruya dair bazı cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Bunlardan en önemlisi Massignon'la özdeşleştirilen *bedeliye* hareketidir. Özellikle Müslüman egemenliği altındaki kilise ayinlerinde Müslümanlar için dua etmeyi içeren bu uygulama aslında Ortadoğu'daki birçok kilisede geleneksel olarak mevcuttur. Fakat Massignon ve onun Melkit Kilisesi'nden yakın arkadaşı Mary Halil bu uygulamayı formel bir organizasyona dönüştürmüştür. Massignon'un Melkit rahibi olarak atanmasında da önemli bir etkisi bulunan Mary Halil Kahire'de "Darüssleam" adında bir dernek kurmuş, bu topluluk bir süre *Al-Badaliya* ve *Mardis de Dar as-Salam* isiminde dergiler çıkarmıştır.⁹⁴

Bazıları bu *bedeliye* hareketini Müslüman-Katolik ilişkileri için önemli bir gelişme sayarken bazıları da Katoliklerin veya Kilise'nin Müslümanlarla ilgili fikrindeki değişimle ilgili "Massignon etkisi"ni bizzat onun yazdıklarında görmüştür. Örneğin Waardenburg Massignon'un Hallac'ı İsa'ya benzetmekle "Müslüman-Hıristiyan karşıtlığını yumuşattığını" söyler.⁹⁵ Krokus ise Massignon'un, Gandhi'nin *Satya* Hallac'ın *Hakk* dediği şeye odaklanmak suretiyle Hinduizm ve İslam'da gördüğü ve ön plana çıkardığı "mistik Tanrı anlayışı" sayesinde bu dinler arasında bir bağ kurduğu iddiasındadır.⁹⁶

İkinci soruya (bahsedilen değişimin somut bir göstergesi var mıdır?) dönersek; Massignon'un Katolik Kilisesi'nin Müslümanlarla ilişkileri veya İslam'a bakışı konusunda olumlu bir etkisi olduğunun en somut örneği olarak II. Vatikan Konsili metinlerinde geçen Müslümanlarla ilgili ifadeler gösterilmektedir. Massignon'un ölümünden 20 gün önce, 11 Ekim 1962'de başlayan ve 1965 yılına kadar dört oturum şeklinde gerçekleşen konsil gerçekten de Katolik Kilisesi için 20. yüzyıldaki en önemli hadiselerden biridir. Kilisenin modern dünya ile uzlaşma çabası olarak algılanan ve 1958-1963 yılları arasında papalık makamında oturan XXIII. John'un *aggiornamento*

⁹⁴ *Bedeliye* hareketi konusunda bkz. Dorothy C. Buck (Ed.), *Louis Massignon: A Pioneer of Interfaith Dialogue: The Badaliya Prayer Movement* (New Jersey: Blue Dome Press, 2017); Agnes Wilkins, "Mary Kahil and the Encounter Between Christianity and Islam", *The Downside Review* 135/3 (2017): 131-143; Krokus, *Theology of Massignon*, 190-225; Griffith, "Challenge of Islam", 157.

⁹⁵ Waardenburg, "Louis Massignon", 341.

⁹⁶ Christian S. Krokus, "Christianity, Islam, and Hinduism in Louis Massignon's Appropriation of Gandhi as a Modern Saint", *Journal of Ecumenical Studies* 47/4, (Fall 2012): 525-540.

(çağdaşlaşma) mottosuyla topladığı konsil, Kilisedeki muhafazakârlar için olumsuz bir gelişme, liberal eğilimli Katolikler için ise bir yenilik olarak algılanmıştır. Konsilin ilan ettiği on altı belge arasında yer alan ve Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlgili Bildirgesi olan *Nostra Aetate* isimli belgede Yahudiler Hindular ve Budistler yanında Müslümanlardan olumlu bir dille bahsedilmesi Kilise'nin tarihsel tavrı açısından bir dönüm noktası olarak algılanmıştır. İşte *Nostra Aetate* ve diğer bir konsil belgesi olan *Lumen Gentium*'da Müslümanlarla ilgili Kilise tarihinde ilk defa olumlu ifadeler yer alması bazılarınca Massignon'un etkisi olarak değerlendirilmektedir.⁹⁷

Peki bu belgelerde ne denmektedir? “Kilise Hakkında Dogmatik Yasa” başlıklı *Lumen Gentium* (21 Kasım 1964) adlı belgenin 16. paragrafında şu ifadeler yer alır:

“Fakat kurtuluş planı aynı zamanda Yaratıcı'yı kabul edenleri de kapsar, bunlar arasında ilki Müslümanlardır: onlar İbrahim'in imanını devam ettirdiklerini ikrar ederler ve bizimle beraber, hesap gününde insanları yargılayacak olan tek ve merhametli Tanrı'ya taparlar.”⁹⁸

Nostra Aetate (28 Ekim 1965)'de ise Müslümanlarla ilgili şu ifadelere yer verilmektedir:

“Kilise Müslümanlara büyük bir saygı duymaktadır. Onlar [Müslümanlar] tek, yaşayan, merhametli, her şey gücü yeten, yerin ve göğün yaratıcısı olan ve insanlarla

⁹⁷ II. Vatikan konsili ve ilgili belgeler üzerinde Massignon etkisi iddiası konusunda bkz. Andrew Unsworth, “Louis Massignon, the Holy See and the Ecclesial Transition from 'Immortale Dei' to 'Nostra Aetate'”, *ARAM* 20 (2008): 299-316; Burrell, “Mind and Heart at the Service of Muslim-Christian Understanding: Louis Massignon as Trail Blazer”, 270-275; Troll, “Islam and Christianity Interacting in the Life of an Outstanding Christian Scholar of Islam: the case of Louis Massignon (1883-1962)”, *Islam and the Modern Age* 15 (1984): 157-166; Aydın, Mahmut, *Modern Western Christian Theological Understandings of Muslims since the Second Vatican Council*, Cultural Heritage and Contemporary Change Series IIA, Islamic Philosophical Studies, 13, (Washington DC, 2002), 19 vd.; Sidney H. Griffith, “Thomas Merton, Louis Massignon, and the Challenge of Islam”, *The Merton Annual* 3 (1990): 156; Patrick J. Ryan, “Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since *Nostra Aetate*”, *Origins* 45 (January 7, 2016): 531-39; Robinson, “Massignon, Vatican II and Islam”, 183; Ali İsmail Güngör, *Vatikan, Misyon ve Diyalog* (Ankara: Töre Basın Yayın, 1997), 79-80; Bilici, “Massignon”, 101; Sudworth, *The Church of England and Islam*, 59-60-62-63.

⁹⁸ *Lumen Gentium* 16, Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II* (New York: Costello Publishing Company, 2007), 21, 22.

konuşan Tanrıya ibadet ederler. Onlar, kendi inançlarını büyük bir arzu ve şevkle kendisiyle irtibatlandırmaya çalıştıkları İbrahim'in kendisini Tanrıya teslim ettiği gibi kendilerini Tanrıya teslim etmeye çalışırlar. Onlar, İsa'yı Tanrı olarak onaylamamalarına rağmen onu bir peygamber olarak tazim eder ve onun bakire annesi Maryem'i onurlandırır ve hatta zaman zaman ona dua ederler. Onlar ahiret günü ve ölümden dirilişi müteakip Tanrının mükafatını umarlar. Onlar dürüst bir yaşama ve özellikle namaz, zekat ve oruç yoluyla Tanrıya ibadet etmeye son derece özen gösterirler.”⁹⁹

Massignon'un II. Vatikan Konsili metinlerinde Müslümanlarla ilgili olumlu ifadeler (*Lumen Gentium* 16 ve *Nostra Aetate* 3) üzerindeki etkisi olduğunu savunanlar aslında birbirinden çok bağımsız olmayan üç temel noktayı işaret etmektedirler: *Bedeliye* ruhu, Massignon'un çevresi ve Hz. İbrahim vurgusu.

30 | db

Bedeliye hareketinin Katolik Kilisesi'ni etkilediği ve bu etkinin de kendisini bu iki konsil metninde gösterdiğini dile getirenlerin başında Maurice Borrmans gelmektedir.¹⁰⁰ Bazıları ise hem XXIII. John'dan sonra konsili devam ettiren Papa VI. Paul hem de konsil üzerinde tesirleri bilinen önemli simalardan Jean Daniélou ve Henri de Lubac gibi isimlerin Massignon'dan etkilenmiş kişiler olduğunu belirtirler. Onlara göre, bunların yanında konsile bizzat delege olarak katılan Katolik din adamlarından İzmir Başpiskoposu Descuffi ve Melkit Patriği IV. Maximos doğrudan Massignon'un öğrencisi olmuş kişilerdir ve söz konusu metinlerin oluşumunda bu din adamlarının katkısı olmuştur.¹⁰¹ Massignon'un 1922'den itibaren papalık makamında oturan XI. Pius, XII, Pius ve XXIII. John ile bir şekilde tanışmış ve görüşmüş olduğu bilinmektedir.¹⁰² Fakat konsil-

⁹⁹ *Nostra Aetate*, 3, Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, 571. Türkçe çevirisi için bkz. Mahmut Aydın, “Kilisenin Hıristiyan Olmayan Dinlerle İlgili Bildirisi”, *Monologdan Diyaloğa, Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyaloğu* (Ankara, 2001), 268-269.

¹⁰⁰ Maurice Borrmans, “Louis Massignon et les chrétiens”, *Annali di scienze religiose*, 6 (2013): 260-263.

¹⁰¹ Gavin D'Costa, “Continuity and Reform in Vatican II's Teaching on Islam”, *New Blackfriars* 94/1050 (2013): 208-222, 216-217. Waardenburg'a göre de Massignon'un II. Vatikan Konsili üzerindeki etkisi daha çok öğrencileri vasıtasıyla olmuştur. Bkz. Waardenburg, “Louis Massignon”, 327-328-331.

¹⁰² Bkz. Gavin D'Costa, *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 164-165; O'Mahony, “Catholic Theological Perspecti-

de Massignon etkisini savunanlarca onun VI. Paul'la daha özel bir ilişkisi olduğu iddia edilir.¹⁰³ Hatta bazılarına göre VI. Paul papa seçilmeden önce *bedeliye* hareketine katılmış biridir.¹⁰⁴ Bununla birlikte Massignon-II. Vatikan Konsili arasında bağlantı görenlerin en sık dile getirdiği husus “İbrahimî dinler” kavramıdır. Bu kavramın yerleşmesi ve nihaî şeklini alması daha sonraki dönemlerde gerçekleşmekle beraber her iki konsil metninde İslam konusunda Hz. İbrahim'e atıfta bulunulması bazılarınca Massignon etkisine bağlanmaktadır.¹⁰⁵ Krokus'un belirttiği üzere Massignon ile konsil metinleri arasındaki benzerlik “İbrahim-İsmail-Arap-İslam” şeklinde bir zincirde görülmüştür.¹⁰⁶

Massignon'un İslam konusunda Katolik Kilisesi üzerindeki etkisini II. Vatikan Konsili metinleri ile sınırlı görmeyip bu etkinin sonraki yıllarda da kendini gösterdiğini savunanlar da olmuştur. Örneğin Unsworth, Papalık Dinlerarası Diyalog Konseyi'nin 1981'de basılan dokümanında Müslümanların hac ibadeti ile ilgili ifadelerin Massignon'un İslam'daki hac konusunda yazdıklarıyla çok benzer olduğunu iddia eder.¹⁰⁷

Fakat tartışmayı en iyi özetleyen yazarlardan biri olan Krokus'un da belirttiği üzere, “II. Vatikan Konsili ile Massignon ilişkisi tarihsel olarak açıklanabilmiş değildir”.¹⁰⁸ “Massignon etkisi” iddiaları yorumlardan ibarettir ve aksi yönde yorumlar da mevcuttur. Mesela D'Costa “Massignon etkisi”ni dile getirenlerden hiçbirinin Massignon'un anahtar öğretilerinin neden söz konusu konsil metinlerinde yer almadığını açıklayamadığını ifade eder.¹⁰⁹ Hatta yazarın dikkat çektiği üzere, Müslümanlarla ilgili -tam da Massignon'un kullandığı terim olan- “İsmail'in çocukları” ifadesi taslaklarda yer

ves on Islam at the Second Vatican Council”, 179; Agnes, “Mary Kahil and the Encounter Between Christianity and Islam”, 134.

¹⁰³ Bkz. Laude, *Pathways to an Inner Islam*, 16.

¹⁰⁴ Bkz. Andrew Unsworth, “Muslim Pilgrimage and The Meccan Hajj in The Post-Vatican II Teaching of The Catholic Church”, *The Downside Review* 127/448 (2009): 189.

¹⁰⁵ “İbrahimi dinler” kavramı ve Massignon'un bu kavrama katkısı konusunda bkz. Muhammet Yeşilyurt, *İbrahimi Dinler Olgusu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 158-161; Unsworth, “Muslim Pilgrimage”, 193.

¹⁰⁶ Krokus, “Louis Massignon's Influence”, 333.

¹⁰⁷ Bkz. Unsworth, “Muslim Pilgrimage”, 191. Söz konusu metin ve hac ile ilgili ifadeler için bkz. Pontifical Council for Interreligious Dialogue, *Guidelines for Dialogue Between Christians and Muslims*, ed. by Maurice Borrmans, trans. by R. M. Speight, (New York: Paulist Press, 1981), 62.

¹⁰⁸ Krokus, “Louis Massignon's Influence”, 329.

¹⁰⁹ D'Costa, *Vatican II*, 165.

almasına rağmen konsil esnasındaki tartışmalar çerçevesinde metinlerden çıkarılmıştır.¹¹⁰ D'Costa'ya göre İslam konusunda konsil metinleri ile Massignon'un fikirleri arasında şu üç konuda ciddi farklılık bulunmaktadır: i) İslam'ın tarihsel olarak İbrahim'den geldiği ve üç dinin de İbrahim'in antlaşmasına dahil olduğu düşüncesi metinlerde yer almaz. ii) Massignon Şî ekolünü ön plana çıkarmıştır, halbuki konsil böyle bir ayırım yapmamıştır. iii) Massignon mistik gelenek üzerinde odaklanmış, oysa konsil mistik gelenek ile ortodoks gelenek ayırımı yapmadığı gibi mistisizm ekolünden hiç söz etmemiştir.¹¹¹

Bununla birlikte D'Costa, Krokus ve Anawati gibi yazarlar bir "etki"den söz edilebilirse de bunun doğrudan değil dolaylı bir etki olduğu fikrindedir. Bunu konsilin "minimalist" bakış açısından "maximalist" bir bakış açısına geçişi temsil etmesiyle; bir bütün olarak Katolik düşüncesinin gelişim seyri ile veya Massignon'un o dönemde İslam konusunda yazan etkili isimlerden biri olmasıyla açıklarlar.¹¹²

32 | db

Peki, doğrudan veya dolaylı olarak II. Vatikan Konsili metinleri üzerinde bir Massignon etkisi varsa bile, bu etkinin Müslüman-Katolik ilişkileri açısından olumlu olduğunu söyleyebilir miyiz? Daha da önemlisi, söz konusu metinler İslam hakkında gerçekten olumlu veya onu gerçekte olduğu gibi tasvir eden ifadeler mi içermektedir? Bu sorulara evet cevabı vermek zor görünmektedir.

Öncelikle II. Vatikan Konsili metinlerinden hiçbiri özel olarak İslam dini veya Müslümanlarla ilgili hazırlanmış değildir. Kilise'nin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlgili Bildirisi olan *Nostra Aetate* ise önce *De Judaeis* adıyla sadece Yahudilere yönelik tasarlanmış bir metin iken konsil delegeleri arasındaki tartışmalar ve Arap ülkelerinden gelen piskoposların tepkisi sonucu Müslümanların da içerisine mecburen dahil edildiği bir belgedir.¹¹³ Yukarıda tercüme verilen metinlerde de görüleceği üzere, Müslümanların Tanrı inancından, Hz. İbrahim'den, bir takım İslam ibadetlerinden bahsedil-

¹¹⁰ D'Costa, *Vatican II*, 172.

¹¹¹ D'Costa, *Vatican II*, 186.

¹¹² Bkz. D'Costa, *Vatican II*, 196-197; Krokus, "Louis Massignon's Influence", 332.

¹¹³ *Nostra Aetate*'nin oluşumu ve ilan süreci ile ilgili bkz. Bekir Zakir Çoban, "Nostra Aetate'nin Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI (2017): 7-34; Bekir Zakir Çoban, "Nostra Aetate'nin İlan Süreci: *De Judaeis*'ten *Nostra Aetate*'ye", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLVI (2017): 35-61.

mektedir fakat İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'den ve bu dinin peygamberi Hz. Muhammed'den hiç söz edilmemektedir. O'Mahony'nin ifadesiyle "konsil bu konularda suskundur".¹¹⁴ Belki de konsil metinleriyle Massignon'un fikirleri arasındaki benzerlik tam da buradadır ki, Krokus bunu açıkça ifade ederek bazılarının metinlerde Kur'an ve Hz. Muhammed'den söz edilmemesini Massignon etkisine bağladığını belirtir.¹¹⁵ Massignon'un Kur'an ve Peygamber'i dışlayıcı tavrı metne onun gözüyle bakanları da etkilemiştir. *Nostra Aetate*'de "namaz, zekat ve oruç olmasına rağmen neden hacdan söz edilmiyor?" sorusuna Hz. "Muhammed'in şahsıyla fazlaca bağlantılı olduğundan" diye cevap verilmektedir.¹¹⁶

Öte yandan "İbrahimi dinler" kavramının bazılarının yüklediği anlam ve işlevden uzak olduğu ortadadır. Zira bu kavram aynı zamanda İslam dininin otantikliğini inkar etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca "ortak ata" olarak Hz. İbrahim'in vurgulanmasının Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam teolojisi ve uygulamaları açısından bu dinlerin mensupları arasında nasıl bir birlik veya olumlu ilişki tesis edebileceğine dair herhangi somut öneri ya da adım söz konusu değildir. Dolayısıyla "İbrahimi dinler" söylemi pratikte bir karşılığı bulunmayan bir retorikten ibaret gibi görünmektedir.¹¹⁷ Kaldı ki Massignon İslam'ı İbrahimi geleneğe bağlamakla birlikte onu bir "İbrahimi sapma"/bölünme (*schism*) olarak görmekte ve bu bakımdan Müslümanları Samirilere benzetmektedir.¹¹⁸ "Roma Katolik Kilisesi ve İslam" başlıklı makalesinde de Katolik-Müslüman ilişkileriyle veya karşılıklı önyargıların giderilmesiyle ilgili tek cümle etmeyip sadece İslam dünyasında faaliyet gösteren misyonerlere tavsiyelerde bulunmuştur.¹¹⁹

Sonuç

Louis Massignon'un çok farklı ve ihtiraslı bir kişilik olduğu açıktır. Tüm yaşamını adadığı çalışmaları ve oluşturduğu çevresi sayesinde bir mit haline gelmiştir. Belki de bu mit sayesinde yazdıkları yeterince incelenmemiş ve eleştirilmemiştir. Bununla birlikte

¹¹⁴ O'Mahony, "Catholic Theological Perspectives on Islam", 398.

¹¹⁵ Krokus, "Louis Massignon's Influence", 329.

¹¹⁶ Bkz. Unsworth, "Muslim Pilgrimage", 190.

¹¹⁷ Yeşilyurt, *İbrahimi Dinler Olgusu*, 149-151, 206.

¹¹⁸ Krokus, *Theology of Massignon*, 167-189.

¹¹⁹ Bkz. Louis Massignon, "The Roman Catholic Church and Islam", *The Muslim World* 5/2 (April 1915): 129-142.

Massignon dendiğinde karşımızda adeta birçok zıtlığın bir arada bulunduğu oldukça muğlak bir imaj söz konusudur. “İslam tasavvufu yoluyla Hıristiyanlığa ihtida etmiş” biri olarak anlatılan Massignon’un yaşamına ve hakkında yazılanlara bakılırsa o hem bir mistik, hem bir Hıristiyan hem bir düşünür hem bir sosyalist hem emperyalizme hizmet eden bir siyasetçi hem de mazlum Müslümanlar için çaba sarfeden bir kişiliktir. Bu karmaşık imajın farklı kesim ve geleneklerden geniş bir çevre oluşturabilmesinin nedeni olduğu da düşünülebilir.

O, sadece bir bilim adamı olarak çalışmamış, özellikle I. Dünya Savaşı esnasında Filistin-Suriye bölgesinde Fransız askerî istihbaratının önemli bir ismi olarak görev yapmıştır. Savaş sonrasında daha önceki bilimsel birikimi ve bölgedeki tecrübesini kullanarak akademik alana yönelmiş, siyasî sahadaki İngiliz-Fransız rekabetindeki rolünün ardından bu defa oryantalizm alanındaki İngiliz-Fransız ayrışmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Sufizm ve Şîî geleneğe yönelmesinin temel nedeni de bu ayrışma veya rekabet olarak anlaşılabilir. Bununla birlikte o, çoğunlukla zannedildiği gibi mistisizme Hallac yoluyla yönelmemiştir; zaten var olan mistik eğilimlerinden dolayı Hallac’a yönelmiştir. Sufizm ve Hallac konusundaki çalışmaları İslam’ı yeterince bilmeyen Batı dünyası için orijinal ve dikkat çekicidir şüphesiz. Fakat Massignon ve çalışmalarının İslam dünyasından birçok ismi etkilemesi şaşırtıcı olduğu kadar trajiktir de. Zira bu konudaki yaygın imajına bakılırsa o adeta Müslümanlara Hallac’ı öğretmekle kalmamış, sufizmi ve onun Kur’an’daki kaynaklarını da öğretmiştir.

Massignon’un oryantalizm çalışmaları içerisindeki yeri çoğunlukla “iki savaş arası oryantalizmi” adı verilen bir devreye tekabül etmektedir. Bu devrenin özelliği ise klasik oryantalizme göre İslam dünyası ile daha barışçıl ve uzlaşmacı bir ton içermesidir. Lakin bu barışçıl söylemin arkasında da bir siyaset söz konusudur. Bu siyasetin özü ise İslam dünyasını uzlaşma söylemi ile etkisizleştirmek olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla daha önceki sömürgecilik-oryantalizm ilişkisinin, Massignon’un ait olduğu oryantalist bakış açısı itibarıyla daha ince bir siyaset ve oryantalizm işbirliğine dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Bununla birlikte uzlaşma söylemi Batı kibrini tamamen ortadan kaldırmamış ve Massignon dahil bu oryantalist çevrede “Müslümanlara acıyarak bakmak” şeklinde tezahür etmiştir. Batı bilim dünya-

sında katı bir branşlaşma mevcut iken İslam dünyası söz konusu olduğunda “alan uzmanlığı”nın bir kenara bırakılması mazur görülmüş, dolayısıyla Massignon ve meslektaşları İslam geleneğinin hemen her alanında rahatça fikir beyan edebilmiştir. Bir kişinin bir kültür ve medeniyetle ilgili her şeyi tüm yönleriyle bilip anlayabileceği iddiasının kendisi dahi bu kültür ve medeniyeti küçümsemektir.

Müslüman-Hıristiyan, ya da Müslüman-Katolik ilişkilerine katkı sağladığı, hatta bu konuda bir çığır açtığı iddiası da Massignon efsanesinin önemli bir parçasıdır. Fakat uzlaşma söyleminin bir tezahürü olarak anlaşılması mümkün olan bu iddianın somut bir göstergesi mevcut değildir. Sıkça atıfta bulunulan *bedeliye* hareketi bir iyi niyet gösterisinden öteye gitmemiştir. II. Vatikan Konsili metinlerinde Müslümanlarla ilgili ifadelerin Massignon etkisi ile kaleme alındığı ise yine aynı “iyi niyetli” yorumlardan ibarettir. Öğrencileri ve çevresi itibarıyla dolaylı bir etkisi düşünülebilirse bile söz konusu metinlerin Katolik-Müslüman ilişkilerine devrimsel bir değişiklik getirdiğini söylemek mümkün değildir. Massignon ve onun gibiler Hz. İbrahim ve sufizm üzerinden ve İslam’la Hıristiyanlık arasında “benzerlikler” görerek bir uzlaşma zemini tahayyül etmiş olabilirler. Fakat bu, pratikte karşılığı olamayan sahte bir uzlaşma alanıdır.

Massignon, bazı öğrencileri ve meslektaşları tarafından çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Fakat ilginç olan, birkaç istisna dışında İslam dünyasından ona yönelik ciddi eleştirilerin olmayışıdır. Bunda sufizmin cazibesi veya bazı Müslümanların ezilmişlik psikolojisinin etkisi olduğu düşünülebilir. Fakat her halükarda, etkisi hala devam eden bir isim olan Massignon’un eserleri ayrıntılı bir biçimde tetkik edilmelidir. Zira oksidentalizm diye bir şey olacaksa bu öncelikle oryantalist literatürün ciddi bir analizinden başlamakla mümkündür.

Kaynakça

- Amaldez, Roger. "Hallâj et Jésus dans la pensée de Louis Massignon". *Horizons maghrébins. Louis Massignon. Hommes de dialogue des cullum* 14-15 (1989): 171-178.
- Aydın, Mahmut. "Kilisenin Hristiyan Olmayan Dinlerle İlgili Bildirisi". *Monologdan Diyaloga, Çağdaş Hristiyan Düşüncesinde Hristiyan-Müslüman Diyalogu* (Ankara, 2001), 267-271.
- Aydın, Mahmut. *Modern Western Christian Theological Understandings of Muslims since the Second Vatican Council*. Cultural Heritage and Contemporary Change Series IIA, Islamic Philosophical Studies 13 Washington DC, 2002.
- Becker, Karl J. - Morali, Ilaria (eds.). *Catholic Engagement with World Religions: A Comprehensive Study*. New York: Orbis Books, 2011.
- Bilici, Faruk. "Massignon, Louis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 100-103. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Binder, Leonard. *Liberal İslam*. Trc. Y. Kaplan. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1996.
- Borrmans, Maurice. "Louis Massignon et les chrétiens". *Annali di scienze religiose* 6 (2013): 255-270.
- Borrmans, Maurice. *Prophètes du dialogue islamo-chrétien: Louis Massignon, Jean-Mohammed Abd-el-Jalil, Louis Gardet, Georges C.Anawati*. Éditions du Cerf, coll. « L'Histoire à vif », Paris, 2009.
- Buck, Dorothy C. (Ed.). *Louis Massignon: A Pioneer of Interfaith Dialogue: The Badaliya Prayer Movement*. New Jersey: Blue Dome Press, 2017.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 428-437. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Burrell, David E. "Mind and Heart at the Service of Muslim-Christian Understanding: Louis Massignon as Trail Blazer". *The Muslim World LXXXVIII/3-4* (July-October 1998): 268-278.
- Celli, Andrea. "Il tema delle 'lingue consacrate' nella scrittura di Louis Massignon". *Rivista di storia e letteratura religiosa* (2005): 433-479.
- Cuayyt, Hişam. *Avrupa ve İslam*. Trc. Kemal Kahraman. İstanbul: İz yayıncılık, 1995.
- Çoban, Bekir Zakir. "Nostra Aetate'nin Arkaplanı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVI* (2017): 7-34.
- Çoban, Bekir Zakir. "Nostra Aetate'nin İlan Süreci: De Judaeis'ten Nostra Aetate'ye". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVI* (2017): 35-61.
- D'Costa, Gavin. "Continuity and Reform in Vatican II's Teaching on Islam". *New Blackfriars* 94/1050 (2013): 208-222.
- D'Costa, Gavin. *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Dabashi, Hamid. *Post-Orientalism: Knowledge and Power in time of Terror*. New Jersey: Transaction Publishers, 2009.
- Daniel, Norman. *Islam and the West: The Making of an Image*. Oxford: Oneworld Publications, 1993.
- Della Vida, G. Levi. "Louis Massignon (1883-1962)". *Oriente Moderno* 42/10-11 (Ottobre-Novembre 1962): 906-907.
- Demir, Yaşar. "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3/5 (2013): 130-146.
- Desouza, Wendy. "Hostility and Hospitality: Muhammad Qazvini's Critique of Louis Massignon". *British Journal of Middle Eastern Studies* 40/4, 378-391.
- Diez, Martino. "Louis Massignon interprete della cultura Arabo-Islamica". *Humanitas* 68 (3/2013): 343-353.
- Durmuş, Mehmet. "Ali Şeria'ti: 'Müslüman Ütopycı' ya da 20. Asrın 'Allah'a Tapan Sosyalist Ebu Zer'i". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2007): 127-132.

- Gardet, Louis – Anawati, Georges. *İslam Teolojisine Giriş, Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*. Trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Gibb, H. A. R. "Louis Massignon (1882-1962)". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1/2 (Apr., 1963): 119-121.
- Griffith, Sidney H. "Thomas Merton, Louis Massignon, and the Challenge of Islam". *The Merton Annual* 3 (1990): 151-172.
- Gude, Mary Louise. "J.K. Huysmans, Louis Massignon, and the Language of Mysticism". *Religion & Literature* 30/2 (Summer, 1998): 81-95.
- Gude, Mary Louise. *Louis Massignon: The Crucible of Compassion*. University of Notre Dame Press, 1997.
- Güngör, Ali İsmail. *Vatikan, Misyon ve Diyalog*. Ankara: Töre Basın Yayın, 1997.
- Güngör, Zülfiyar. "Muhyiddin İbn Arabi Hakkında Louis Massignon'un Eleştirileri ve Veled Çelebi (İzbudak)'nin Cevapları". *Tasavvuf* 11 (2003): 377-406.
- Hodgson, Marshall G. S. "Louis Massignon", *History of Religions*. 3/1 (Summer, 1963): 168-170.
- Hourani, Albert. *Batı Düşüncesinde İslam*. Trc. Mehmet Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.
- Krokus, Christian S. "Christianity, Islam, and Hinduism in Louis Massignon's Appropriation of Gandhi as a Modern Saint". *Journal of Ecumenical Studies* 47/4 (Fall 2012): 525-540.
- Krokus, Christian S. "Louis Massignon's Influence on the Teaching of Vatican II on Muslims and Islam". *Islam and Christian-Muslim Relations* 23/3, (July 2012): 329-345.
- Krokus, Christian S. *The Theology of Louis Massignon: Islam, Christ, and the Church*. Washington DC: The Catholic University of America Press, 2017.
- Landrien, Simone. *Some Aspects of the Meaning of Abraham in the Life, Works and Thought of Louis Massignon*. Montreal: McGill University 1968.
- Laoust, Henri. "Louis Massignon 1883-1962". *The Muslim World* 54/4 (October 1964): 300-306.
- Laude, Patrick. *Pathways to an Inner Islam: Massignon, Corbin, Guénon, and Schuon*. New York: State University of New York Press, 2010.
- Lawrence, T. E. *Bilgelik'in Yedi Sütunu*. Trc. Bilal Çölgeçen. Ankara: Çiviyazıları Yayınevi, 2014.
- Mason, Herbert. "Louis Massignon". *The Muslim World* 54/4 (October 1964): 321-322.
- Massignon, Louis. *La Passion de Hallaj: Martyr Mystique de L'Islam*. Paris: Gallimard, 1975.
- Massignon, Louis. *The Passion of al-Hallaj*. Trans. by H. Mason. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983.
- Massignon, Louis. "Islam in the United Soviet Socialist Republics". *The Muslim World* Volume 17/4 (October 1927): 359-369.
- Massignon, Louis. "İslam Düşüncesinde Zaman". Trc. Muhsin Akbaş. *AÜİFD* XL/V/1 (2003): 415-421.
- Massignon, Louis. "The Roman Catholic Church and Islam". *The Muslim World* 5/2 (April 1915): 129-142.
- Massignon, Louis. "What Moslems Expect: An Introductory Study of Moslem Demands". *The Muslim World* 12/1 (January 1922): 7-24.
- Massignon, Louis. *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*. Trans. by Benjamin Clark. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1997.
- Massignon, Louis. *Les trois prières d'Abraham*. Paris: Le Cerf, 1997.
- Murphy, David. *Lawrence of Arabia*. Osprey Publishing, basım yeri ve tarihi yok.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Traditional Islam in the Modern World*. London: Kegan Paul International, 1987.

- Nutting, Anthony. *Lawrence of Arabia, The Man and The Motive*. New York: Signet Book, 1961.
- O'Mahony, Anthony. "Catholic Theological Perspectives on Islam at the Second Vatican Council". *New Blackfriars* 88/1016 (July 2007): 385-398.
- O'Mahony, Anthony. "The Influence of The Life and Thought of Louis Massignon on The Catholic Church's Relations With Islam". *The Downside Review* 126/444 (2008): 169-192.
- Pontifical Council for Interreligious Dialogue. *Guidelines for Dialogue Between Christians and Muslims*. Ed. by Maurice Borrmans. Trans. by R. M. Speight. New York: Paulist Press, 1981.
- Robinson, Neal. "Massignon, Vatican II and Islam as an Abrahamic Religion". *I.C.M.R.* 2/2 (Dec. 1991): 182-205.
- Roncalli, Angelo Giuseppe, Giovanni XXIII, *La mia vita in Oriente, Agende del delegato apostolico 2: 1940-1944*. Edizione critica e annotazione a cura di Valeria Martano. Bologna: Istituto per le Scienze Religiose di Bologna, 2008.
- Ryan, Patrick J. "Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since *Nostra Aetate*". *Origins*, 45 (January 7, 2016): 531-39.
- Said, Edward. *Oryantalizm*. Trc. Nezih Uzel. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998.
- Schimmel, Annemarie. *İslam'ın Mistik Boyutları*. Trc. Ergun Kocabıyık. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Sökmen, Müge Gürsoy - Ertür, Başak (Yay. Haz.). *Barbarları Beklerken*. İstanbul: Metis, 2010.
- Sudworth, Richard J. *The Church of England and Islam: contemporary Anglican Christian-Muslim relations and the politico-theological question, 1988-2012*. Doktora Tezi, Heythrop College, University of London, 2013.
- Troll, Christian, "Islam and Christianity Interacting in the Life of an Outstanding Christian Scholar of Islam: the Case of Louis Massignon (1883-1962)". *Islam and the Modern Age* 15 (1984): 157-166.
- Turner, Bryan S. "Edward W. Said: Overcoming Orientalism". *Theory, Culture & Society* 21/1 (2004): 173-177.
- Turner, Bryan S. "Leibniz, Islam and Cosmopolitan Virtue". *Theory, Culture & Society* 22/6 (2005): 139-147.
- Unsworth, Andrew. "Louis Massignon, the Holy See and the Ecclesial Transition from 'Immortale Dei' to 'Nostra Aetate'". *ARAM*, 20 (2008): 299-316.
- Unsworth, Andrew. "Muslim Pilgrimage and The Meccan Hajj in The Post-Vatican II Teaching of The Catholic Church". *The Downside Review*, 127/448 (2009): 185-196.
- Waardenburg, Jacques. "Louis Massignon (1883-1962) as a Student of Islam". *Die Welt des Islams New Series* 45/ 3 Facets of Orientalism (2005): 312-342.
- Waardenburg, Jacques. "L. Massignon's Study of Religion and Islam: An Essay á Propos of His Opera Minora". *Oriens* 21-22 (1968/1969): 136-158.
- Wilkins, Agnes. "Mary Kahil and the Encounter Between Christianity and Islam". *The Downside Review* 135/3 (2017): 131-143.
- Wilkinson, Robert J. *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation*. Boston: Brill, 2007.
- Yeşilyurt, Muhammet. *İbrahimi Dinler Olgusu*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

